

РОЗДІЛ X. ІСТОРІЯ МОВИ

Олександр Білих

ББК 81.2 Ук

УДК 811.161.2 = 163.1

**ФОРМИ АОРИСТА У ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ
КІНЦЯ XVI – XVII СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ ТА ЗНАЧЕННЯ**

У статті на матеріалі стародруків розглянуто особливості творення та значення форм аориста у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст.

Ключові слова: церковнослов'янська мова української редакції, форми минулого часу, аорист.

Актуальність пропонованого дослідження зумовлена недостатньою вивченістю церковнослов'янської мови загалом та її української редакції зокрема. Хоча церковнослов'янська мова в Україні, особливо кінця XVI – XVII ст., посідала важливе місце і як мова церкви, і як один із засобів національно-визвольної боротьби [Русанівський 1985: 137] та активно впливала на мову українську. До того ж, у кінці XVI – XVII ст. завдяки кодифікації церковнослов'янської мови та розвитку книгодрукування Україна стала центром церковнослов'янської книжності, де вироблялися норми, що впливали на весь православний слов'янський світ [Толстой 1988: 61; Шимко 2007]. Тому детальне дослідження церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – XVII ст. потрібне не лише для всебічної характеристики історії української літературної мови, але й для створення повної картини розвитку інших слов'янських мов.

У зв'язку з цим метою пропонованої розвідки є з'ясування особливостей творення та значення форм аориста в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. Матеріал для дослідження дібраний шляхом суцільного обстеження переважно із стародруків цього часу (список використаних джерел див. наприкінці статті). У великих за обсягом пам'ятках обстежених не весь текст, а вибірки обсягом у 500 повнозначних слів. Із *ОБ* обстежено 100 таких вибірок, із *ТрЦв*, *Тр* – по 50.

У розглянутому матеріалі форми аориста утворені майже завжди від інфінітивних основ як доконаного, так і, рідше, недоконаного видів. Зафіксовані лише форми сигматичного аориста (крім 2-ї і 3-ї ос. одн.), від основ на приголосний представлені переважно нові форми на *-охъ*. Виняток становить дієслово *рѣши*, яке у старослов'янській мові мало переважно старі форми аориста (*рѣхъ*, *рѣшѡ*) [Вайан 1952: 266] і зберегло їх у церковнослов'янській мові. Тільки нові форми аориста, за винятком *рѣхъ*, засвідчені і граматиною М. Смотрицького [Німчук 1985: 119].

Далі подаємо характеристику творення форм аориста за особами, а також огляд особливостей їхнього значення.

Форми 1-ї ос. одн. тематичних дієслів у розглянутому матеріалі утворені за допомогою афіксів *-хъ* (від основ на голосний) та *-охъ* (від основ на приголосний): *чѣстѣмѣхъ* *рѣ(д)цѣмѣхъ* ... *сѣтворѣхъ* *е* *ОБ* 8 зв.¹; *лзъ* *ко* *поглѣхъ* *козлицѣхъ* *ОБ* 18 зв.; *лзъ* *же* *нлчѣхъ* *молицѣ* *бѣ* *Лим* 11 зв.; *что* *ми* *не* *вѣрѣши* *яко* *вѣстѣхъ* *нз(ъ)* *мѣтѣхъ(ъ)* *ТрЦв* 377; *звѣдѣхъ* *якш* *овчѣ* *Тр* 757; *лз(ъ)* *же* ... *шѣдѣ* *нпověдѣхъ* *Прп(д)кномѣ* *пакостѣ* *тѣ* *ПКП* 75; *сѣ* *же* *злѣ(м)* *ко* *сѣмѣ* *прѣдохъ* *юрдѣнѣхъ* *ОБ* 15 (2); *мншгѣ* *кш* *скорѣхъ* ... *шѣрѣдохъ* *ПКП* 50 зв.; *ѡ* *сѣрѣхѣ* *падѣхъ* *ПКП* 106.

Дієслова типу *мѣрѣти* в 1-й ос. одн. мають афікс *-охъ*, як і дієслова на приголосний: *и* *воли* *моей* *умрохъ* *ЗапПМ* 175; *лз(ъ)* *же* ... *не* *требѣ* *вѣрѣванѣнѣ*, *нѣш* *дрѣвѣ* *временнѣм(ъ)* *вѣрѣмѣ* *оумрохъ(ъ)* *ПКП* 249 зв.; *лзъ* *и* *гѣбѣ* *шѣрохъ(ъ)* *тѣло* *сѣш* *ПКП* 209 зв. За спостереженням дослідників, такі форми аориста (*мрохъ* замість *мѣрѣхъ*) були особливістю церковнослов'янської мови східних слов'ян [Вайан 1952: 336].

Дієслово *рѣши* в 1-й ос. одн. має як старі (*рѣхъ*), так і нові (*рѣкохъ*) форми: *рѣхъ* *ко* *да* *не* *оумрѣ* *сѣ* *рѣдѣ* *ОБ* 11 зв.; *лз(ъ)* *рѣхъ* *сѣмѣ* *Лим* 18; *рѣхъ(ъ)* *чи* *выш(ш)сѣ* *мѣрѣ* *не* *калатѣсѣ* *высоки(х)* *ПКП* 270; *и* *рѣкохъ* *сѣ* *нпѣ* *мѣ* *ОБ* 10 зв.; *рѣкохъ(ъ)* *же* ... *ш* *чѣстѣ* *прѣбывѣнѣ* ... *в(ъ)* ... *Мѡнастырѣ* *ПКП* 270. Звертає на себе увагу те, що похідні від

¹Після скороченої назви джерела через кому подано номер аркуша або сторінки, звідки взятий приклад. Позначка *зв.* вказує на зворот аркуша. Цифра в дужках перед позначенням аркуша в *ОБ* вказує на номер рахунку. Аркуші першого й другого рахунку спеціально не позначаються. Цифра (2) після номера аркуша в *ОБ* вказує на праву колонку, ліва спеціально не позначається. Виносні літери подані в круглих дужках у рядку, таким же способом подаються *ъ* і *ь*, позначені в текстах надрядковими знаками. Цитати із перевидань подаються звичайним шрифтом курсивом.

рици дієслова у всіх випадках мають нову форму аориста: не пре(д)рекхоу(ъ) ли влмъ ТрЦв 39; шрекхоу(ъ)ла сквернла ... вѣры Тр 95; сице вѣрую, ... якъ же предрекохъ ЗапПМ 139.

Форми аориста 1-ї ос. одн. нетематичного дієслова *быти*, а також у більшості випадків *дати*, утворені за допомогою афікса *-хъ*: є азъ бмхъ вѣра сѧ шѣмъ своимъ ОБ 10 (2); конми не сѧдржи мѧ бмхъ злыми; Тр 310; чѣж(д)ъ бмхъ братїи мой ПКП 162 зв.; Н ре(ч) бѧ, є дмхъ влмъ влжкѣ тѣвѣ ОБ 1 зв.; изниъ тѣквицѣ дмхъ єй Лим 10 зв.; Сє свѣдѣтелство дмхъ влм(ъ) ТрЦв 491; дмхъ игш вѣ злвѣ(т) вѣчнѣи ПКП 24 зв. Один раз (у *ЗапПМ*) зафіксована форма *дадохъ* від основи теперішнього часу: *азъ же... оскорбился, якъ толико пѣнезей ... за нь* (коня) дадохъ, ... *помолихся* ЗапПМ 72. У дієслова *мѣти* зафіксована лише нова форма *идохъ*: *жила ... ми дде ш* идѣла и идо(х) ОБ 2; *нь врагъ ... прелсти мя и ядохъ* ЗапПМ 152; *николи же ... іще вѣ слодотѣ* идохъ, *іако же нынѣ* зрѣ ПКП 61 зв.

У ході аналізу простих минулих часів церковнослов'янської мови певні труднощі виникають під час характеристики форм 1-ї ос. одн. і мн. від дієслів з інфінітивами на *-ати*. Річ у тому, що після стягнення показників імперфекта, зокрема після переходу *-лмхъ*, *-лмхъ* в *-лхъ*, *-лхъ*, форми аориста й імперфекта 1-ї ос. одн. і мн. таких дієслів втратили відмінності у фонетичному складі [Ист. грам. 1982: 31, 75], тому належність їх до аориста чи імперфекта можна визначити лише в контексті. Формами аориста вважаємо утворення, які позначають нетривалу чи обмежену в часі минулу дію: *невѣмъ іако же глаголахъ* гдѣ сокрмхъ(ъ) ПКП 221 зв.; є лнговѣи вѣрхъ влжъ лобзлхъ, *іако шхождѣ* ПКП 82; *мы же нбжнѣн оудержахомъ* тѣ (лодію), и сгодохомъ вѣсѣ днѣ ПКП 114 зв.

2-а і 3-я особи однини аориста представлені в розглянутому матеріалі, як і в старослов'янській мові, лише старими формами з нульовими закінченнями. Причому 2-а ос. засвідчена дуже невеликою кількістю уживань: азъ бо погла(х) козлицѣ(ъ) а тѣ не обрѣте ОБ 18 зв.; и тѣ (богородиця) гѣла ми: сра(з)ми, *пониже тѣ* оукрали цѣко(в) мон, и во(з)вѣлчи Иконами, и азъ тѣ зкрасѣ ПКП 253; гѣла єдинъ (сліпий) ко дрѣгомѣ: дрѣже, тѣ какш бмгѣ слѣпѣ Лим 53; *Тѣ бо Дѣво, прятѣ вѣ утробѣ ... Бога, и родила еси* ЗапПМ 163. Причиною цього є те, що 2-а й 3-я ос. одн. аориста були омонімічними, тому замість 2-ї ос. одн. аориста ще в старослов'янській мові часто використовувався перфект [Вайан 1952: 382]. У церковнослов'янській мові форми 2-ї ос. одн. аориста майже вийшли з ужитку. Така практика закріплена і граматиною М. Смотрицького, де замість форм 2-ї ос. одн. аориста в парадигмах подані форми на *-лъ*, *-ла*, *-ло* [Німчук 1985: 119]. У тих рідкісних випадках, коли ці форми все ж таки вживалися, при них були звертання, займенники або інші засоби, які вказували на 2-у ос., що видно і з наведених прикладів.

Форми 3-ї ос. одн. аориста є найчастотнішими з усіх зафіксованих форм минулого часу. Від основ на приголосний вони закінчувалися тематичним голосним *-с*: Н принне тѣки на ол(ъ)тарѣ ОБ 48 (2); шнде же мовѣи ш лица флаонова ОБ 25 зв. (2); Н є вѣстникъ прїде къ їовѣ, и рече ємѣ ТрЦв 92; Претявл(ъ)шѣжила ... кнази Владимирѣ ... Свѣчполкъ, в Кїевѣ сѣде ПКП 5. Від основ на голосний у більшості випадків – відповідним голосним: не сѣтворила, *іако же* повелѣ имъ цѣ ОБ 25 (2); и пршл(ъ) братѣ ... в(ъ) сѣ, повѣда старицѣ іаже внѣ, и пршвѣщилѣ соборнѣи ... цѣкви Лим 15; є ... Мисѣл Хѣ, авнѣл іакш Члкъ ТрЦв 553; чѣо ради вѣ Пшвѣрхъ ... шѣ ... Антѣнїи жити возлюбѣ? ПКП 28 зв.

Дієслова із суфіксом *-нѣ*, як і в старослов'янській мові [Вайан 1952: 315], в аористі зберігають цей суфікс, якщо йому передує голосний: и поманѣ вѣ аврама ОБ 8 (2); крѣпостѣ и лнговѣ Бѣлѣ, ... мншгнхъ ... прѣминѣ ПКП 97. Якщо ж перед суфіксом знаходився приголосний, то суфікс міг зберігатися або ні: лвнѣмѣ(х) не пркошнѣла єй ОБ 8 зв.; Н поглавѣ оукнѣ їованна вѣ тѣмници ЄвЛ 1644, 48 зв.; он(ъ) же толкнѣ вратѣ, и ... внїде ПКП 66; Свѣтанѣ же ... оужалилѣ, ... лѣи къ Патрїархѣ погла Тр 802; той вѣскѣ ш мртвнхъ ЄвЛ 1644, 47 зв.; и єла рик(ъ) оумолѣ ПКП 81.

Дієслова з коренем *жи-* (*жити*) форму 3-ї ос. одн. аориста утворюють переважно від основи *жив-*: Н поживѣ маланилѣ лѣтѣ рѣ ОБ 2 зв. (2); абїе же вѣ той часѣ ... юноша ... оживѣ и ... глаголати нача ЗапПМ 112; словом(ъ) Блжнннлгш оживѣ Шртвнѣ ПКП 208. Крім цього, зафіксована форма з основою *жи-*: Афанасїи мртвѣ ожнѣ, и коспїл жизн(ъ) горѣ ПКП 242 зв.

У старослов'янській мові окремі дієслова в 3-й ос. одн. аориста могли мати також закінчення *-тъ* [Вайан 1952: 257], яке збереглося (як *-тъ* або *-ть*) у церковнослов'янській мові [Вайан 1952: 258]. Зафіксоване воно і в

граматиці М. Смотрицького, де автор говорить: **Нѣкїи глїи ко третїемъ переходящегу лицу прїимлютъ /тъ, изряднѣи на /а, що кончаїи: такъ па /или ятъ, ѿ глїи емлю: и сего сложинаа, взатъ /ѡтатъ /прїатъ: и про(ч) СмГр 249 [Німчук 1985:119].** Форми з таким закінченням (-ть або -тъ) представлені і в розглянутому матеріалі. Переважно це форми дієслова *начати* та дієслів із коренем -н-: *Начати* (а також *зачати*) майже завжди характеризуються закінченням -ть: **ий начатъ гигантъ быти на земли** ОБ 4 зв.; **хѡдъ глїи начатъ на Сїа Бжїи** ТрЦв 658; **по млчѣхъ ..., начат(ѡ) жїна простирати к(ѡ) немѡ бисѡдъ** ПКП 70 зв.; **жизнь свою ... на земли сконча: и зачатъ на Песи ... вѣчный живочъ** ПКП 210 зв. Із -тъ ця форма зафіксована нами лише у *ПКП*: **Блжнннй же Прохоръ ... собра в(ѡ) келїи ... множество пила ..., начатъ раздавати вѣм(ѡ)** ПКП 202 зв.

Дієслова з коренем -н- 3-ю ос. одн. аориста утворюють за допомогою -ть або -тъ. Причому в більшості обстежених пам'яток кількісно значно переважають утворення на -ть : **и простиръ рѡкъ свою** (Ной) **ятъ ѿ** (голубку) ОБ 3 зв.; **и прїатъ іосифъ рѡкъ ѡца своего** ОБ 24; **ѡатъ Гї неправды твоа** ТрЦв 37; **И тако ... конецъ прїатъ ... родъ Острозкихъ** ЗапПМ 97; **Прїатъ же стиръхъ вѣхъ** ПКП 18. Разом із тим, у всіх обстежених пам'ятках зрідка трапляються і форми на -тъ, а в одній, у ЄвЛ 1644, вони навіть переважають: **ї издатъ** (Бог) **адам, и вєли его право рав пица** ОБ 2 (2); **їосї(ф) же великій оуклониса грѣха, и цѣлом(д)рїи възпрїатъ** ТрЦв 59; **шн(ѡ) же шн(д) ятъ врана** ПКП 151 зв.; **И възхордъ їс въ їр(с)лимъ, полатъ ... оучїки** ЄвЛ 1644, 68 зв.; **Абїи же їс простиръ рѡкъ ятъ его** ЄвЛ 1644, 50. Закінчення -тъ в такого типу дієсловах, як відомо, є східнослов'янською особливістю [Німчук 1985: 119; Лопушанская 1985: 136]. Лише -тъ в цих формах рекомендоване і граматику М. Смотрицького.

Частина дієслів цієї групи в 3-й ос. одн. представлена паралельними формами на голосний. Насамперед це стосується дієслова *начати* (також *зачати*), зрідка трапляються форми на голосний і в дієслів із коренем -н-: **взимъ єв(г)лїи нача чєти** Лим 18 зв.; **Он же нача вѣпити** ЗапПМ 51; **нача Бгъ ... оумножити Черноризцо(ѡ)** ПКП 9; **По сїмъ Свѣтополкъ ..., зата междѡбнѡвъ вранъ** ПКП 202; **и полъ рєвикѡ, и ем(с) емѡ жїна** ОБ 10 зв.; **вѣтръ великій възвѣхъ ..., и ели въ рѣку ... не вверже** ЗапПМ 121.

Крім наведених форм, у розглянутому матеріалі зафіксовано також окремі аористні форми на -тъ від дієслів *жити*, *прижити*, *умрѣти*: **Поє же житъ по потопѣ лѣт(ѡ), мї ... и оумрѣтѡ** ОБ 4 зв.; **тѣм же и в(ѡ) родъ хвали(м) єстѡ** (Іосиф), **такъ цѣломѡ(д)рѡ, аще и чада прижитѡ** ПКП 191.

Кожне з нетематичних дієслів у 3-й ос. одн. аориста в розглянутому матеріалі має певні особливості. Дієслово *быти* та більшість його похідних характеризуються закінченням -сть: **И бысть въ днїи оимїи** ОБ 48; **Войно время бысть в(ѡ) том(ѡ) же ... градѣ** Лим 20 зв.; **Ѧзвнѡвъ бысть адъ** ТрЦв 237; **її рєкъ невидимъ бысть** ПКП 18 зв.; **Бж(с)твома же възвєтрєтїнъ прєвєтѡ** Тр 104; **Тогда събыт(ѡ)са рєчиное їерїїмѡ** ЄвЛ 1644, 5 зв. У старослов'янській мові *быти* та похідні в 3-й ос. одн. аориста могли мати, крім того, паралельні форми на голосний [Вайан 1952: 258]. У розглянутому матеріалі такі форми зафіксовані від слів *забыти* й *позбыти*: **твораше пиръ вѣмъ отрокамъ своимъ, и злєи старѣйшиннєтво** ОБ 19 (2); **Болгаринъ же злєи єже шєкѡца** ПКП 66; **Град(ѡ) не имѣа(ї) ... пр(д)бєнагѡ, или его же имѣ по(з)бє, во запѡвѣтїи приходитѡ** ПКП 34. **Бы** уживається в обстежених пам'ятках лише у складі форм умовного способу.

Дієслово *дати* та його похідні в 3-й ос. одн. аориста представлені трьома різновидами форм: 1) формою на -є з основою теперішнього часу (*даде*), 2) із закінченням -сть (*дасть*), 3) з нульовим закінченням (*разда*). Найбільш частотними в розглянутому матеріалі є форми від основи *дад-*, вони, за нашими спостереженнями, переважають в усіх обстежених пам'ятках, крім *ОБ*, де частіше уживається різновид на -сть (-сть): **И поглѡша лєв(м), єфрон и даде емѡ єреєр** ОБ 9 зв. (2); **їа бл(д)тѡ Ѧшмѣ дадеа** ТрЦв 346; **їа вдаде євє въ ... єкєвнодѣїєство** Тр 803; **И ... прєдаде и мѡнїтїмъ** ЄвЛ 1644, 63 зв.; **Аглїи(т) ... даде емѡ ... землѡ** ПКП 169. Достатньо великою кількістю уживань представлені також форми на -сть (-сть): **данъ ко дадеъ жрѣцємъ фараонъ** ОБ 23 зв.; **Опшнє сътворїи и даде(ѡ) Фнїїкш(м)** ТрЦв 6; **воздѣв(ѡ) рѡцѣ свои горѣ, прєдаде(ѡ) дхъ в рѡцѣ Бжїи** ПКП 205 зв. Форми типу *дасть* і *даде* були, очевидно, рівноправними варіантами. Інколи вони вживаються поряд: **дєрѡва емѡ нѣкїа книги своа Пнѡа же книги прєдаде, и раздаде(ѡ) цѣнѡ оубогимъ** ПКП 174. Найменш частотним є різновид із нульовим закінченням. Такою формою аориста в 3-й ос. одн. характеризуються в розглянутому матеріалі лише окремі

похідні від *дати* дієслова: *създа бо великій и красній монастырь* ЗапІМ 92; *созда* храмниѣ своѣ на камени ЄвЛ 1644, 21 зв.; *ѿ него же взимаши еже риза* ПКП 214; *Сѣца ... Антоній, ... егда пришеца ѿ стѣа Горы, абѣ вдала на трѣды копаніа* ПКП 26 зв.

Дієслово *вѣдѣти* в 3-й ос. одн. аориста представлено формами з нульовим закінченням: *Моши же его ... стол(т) и до нѣѣ ...*, *тламо нрѣже самѣ себе до рлмѣ ископа, ... егда время преставліа своѣго оувѣдѣ* ПКП 199; *Той же стронте(а) ... ѡвѣдѣ* и *ино чѣдо* ПКП 69 зв. Дієслово *мѣти* представлено формами *мѣтѣ* і *мѣдѣ*: и *принне емѣ і мѣтѣ* ОБ 12 (2); и *вчзе(м)ши ѿ плода его и мѣдѣ* ОБ 2; *кваша же лѣннѣа не мѣдѣ* ТрЦв 6.

Форми 1-ї ос. одн. аориста утворювалися за допомогою афіксів *-хомѣ* (від основ на голосний) та *-охомѣ* (від основ на приголосний): *оузрѣхо(м)* *яко вѣ гѣ і чокон* ОБ 11 зв. (2); *свѣтомя Дѣа просвѣтихомѣа* ТрЦв 730; *аще бо и согрѣшихомѣ, но не отступихомѣ отъ тебе* ЗапІМ 168; *Егда приплыхомѣ лодіи в(ѣ) Кланѣвѣ, се видѣхомѣ Црѣквѣа снѣ ..., вопросихомѣ(ѣ) же сѣднѣхѣ тамѣ* ПКП 114 зв.; *пріидохомѣ прѣвѣѣ кѣпнѣи пица* ОБ 21 (2); и *во(з)могахомѣ изгнати его* ЄвЛ 1644, 59; *копнѣи до полнощи, не возмогахомѣ шергѣти ... мошиѣ* ПКП 88. Дієслово *рѣти* в 1-й ос. одн. представлено переважно старою формою: и *рѣхомѣ г(с)днѣ, есѣтѣ ны ѿца* ОБ 21 зв. (2); *Да вѣдѣтѣа польза ѡ нѣи же выше мало рѣхомѣ* ТрЦв 8 нн; *Мы же поклонившиа рѣхомѣ* ПКП 109. Зрідка трапляється також нова: *Мы же рихомѣ не можемѣ нѣти* ОБ 21 зв.; *ужасохомѣа вси и ... абѣ рекохомѣ* ЗапІМ 51.

Нетематичні дієслова цю форму утворюють за допомогою афікса *-хомѣ*, як і інші дієслова з основою на голосний: *побѣжднѣи выхомѣ(ѣ) ѿ поганѣа* Лим 11 зв.; *Отрѣи выхомѣ(м) мнѣ* ПКП 26 зв.; *ѿ когѣ оувѣдѣхомѣ снѣ пѣтѣ* ПКП 96 зв.; *повиндѣшиа, воли и силѣ Бѣжнѣи дѣхомѣа* ПКП 115.

У 2-й ос. мн. форми аориста мають закінчення *-сте* (після основ на голосний) та *-осте* (після основ на приголосний): и *вы поглатѣ ма сѣмо, но вѣ* ОБ 22; *его же вы за имя Его умучистѣ* ЗапІМ 129; *И се влѣмѣ Нгѣмнѣа его же сами изволисте* ПКП 82; *свѣладати пѣтѣи зѣмла пріидостѣ* ОБ 20 зв.; *елнѣи кѣ ... вѣ Хр(с)та ... шѣлѣкостѣа: иго рѣди вѣ вѣмѣ Хр(с)тѣ ... послѣдовати влѣмѣ достонѣтѣа* ПКП 140 зв. Нетематичні дієслова не демонструють ніяких відмінностей і утворюють форми 2-ї ос. мн., як і інші дієслова з основою на голосний: *понеже прѣзднѣи прѣвѣтѣа вѣрѣа животѣа своѣ ... ѿнынѣ стонѣтѣа тѣ* ПКП 175; *Ивнѣмѣа Братѣа мой ѣвѣтрѣтѣи, его же вы продасте жнѣдомѣа* ПКП 238 зв.; *сѣрт(н) своѣа время оувѣдѣстѣа* ПКП 109 зв.

Аористні форми 3-ї ос. мн. утворені за допомогою закінчень *-ша* (від основ на голосний) та *-оша* (від основ на приголосний): *сѣтвориша свѣѣ хлѣбннѣи* ОБ 25 (2); *кратѣа ..., вохотѣиша его во нгѣмнѣи поглатѣти* Лим 5 зв.; *шнѣи же слышавше оудившиаа* Тр 802; *Тогда вси наслѣдѣвшиаа доковонѣа, проглатѣиша Бѣ* ПКП 19 зв.; *Пріидоша же вси егѣпѣланѣ, кѣ іосифѣ* ОБ 23 (2); и *в(ѣ)вѣдоша и в(ѣ) монастыря* Лим 18 зв.; *И абѣ вѣсѣм ... возниоша ѿ брѣга на горѣа вѣа древо* ПКП 219 зв. У старослов'янській мові в 3-й ос. мн. аориста використовувалося закінчення із *-а* (*-ша*, *-оша*) [Вайан 1952: 256]. М. Смотрицький, характеризуючи у своїй граматиці дієслівні закінчення, в 3-й ос. мн. «преходящого» часу розрізняє *-ша* і *-ша* як показники відповідно чоловічого (середнього) й жіночого родів [Німчук 1985: 119]. У розглянутому матеріалі зафіксовані переважно закінчення *-ша*, в тому числі й при іменниках жін. роду: *Многи дѣцѣа сѣлажаша богатѣтѣво* ПКП 36 зв.; *За него же написашаа невѣд(н)мо Иконы* ПКП 160 зв.; и *вѣстѣиша рѣти многи* ПКП 200. Форми на *-ша* з обстежених пам'яток зрідка трапляється лише у *ТрЦв*, *Тр*, *ЗапІМ* та *ЄвЛ 1644*. При цьому лише окремі з них ужиті при іменниках жін. р.: *печатѣи вѣтѣци Іоудѣомѣ(ѣ) выша* ТрЦв 449; *овѣстѣишаа кѣрѣти моа* Тр 60. У більшості ж випадків цього не спостерігаємо. До того ж, часто такі форми виступають поряд із формами на *-ша*: и *не зѣвѣдѣте вѣа словѣа таже видѣшаа очѣи влѣши* ТрЦв 482; *По оувѣ іа наказаніа ничѣо же оувѣстѣша* Тр 803; *Вѣ время онѣ ... ѡчѣицѣи ндошаа вѣ Галлѣи ... И видѣвши егѣ, поклонѣишаа емѣ, обѣи же оувѣдѣмнѣишаа* Тр 67.

У двоїні аорист у розглянутому матеріалі вживався порівняно рідко. Форми 1-ї ос. утворені за допомогою афікса *-ховѣ*: *И видѣховѣ сонѣа обѣа єдїнон ноци* ОБ 19 зв.; *вѣ шѣмнѣи днѣ, вѣнѣа емѣ Антоні(н) сѣа Ѡвѣдѣшѣа, и гѣа: Мнѣховѣаа кѣ Бѣ ѡ тѣвѣ* ПКП 17 зв.; *проповѣдѣтѣа (два монахи) людемѣ(ѣ) ..., яко мы сам(н)*

написавъ Ікони тма ПКП 165 зв. 2-а ос. не представлена. У 3-й форми аориста мають закінчення *-ста* (після основ на голосний) та *-оста* (після основ на приголосний). У старослов'янській мові ці форми характеризувалися переважно закінченнями на *-те* [Вайан 1952: 249]. Однак уже в пізніх старослов'янських пам'ятках почало з'являтися нове закінчення (*-ста, -оста*). У церковнослов'янській мові воно стало панівним і було узаконене граматикую М. Смотрицького [Ліса 1982: 134]: *имюна и лавгий брата ікон(ъ)часта овида* ОБ 24; *во един(ъ) же ѿ дній послеста оба Патриарха ррѣ(ъ) ко ррѣ(ъ) Лим 21; Оудуръ Стѣдичъ, и братъ егв Іоанфъ ... книгѣ Трѣодъ написаста* ОтрЦв 5 нн; *Сїи ... оба доверѣ ... послѣжиста в(ъ) печинїи Профуръ ПКП 231; Придогта два агѣла въ годомъ ОБ 7 зв.; стѣдичаста егв два брата ЕвКп 1697, 25; И придогта к(ъ) немѣ два бѣгове ПКП 249 зв.* Дієслово *рци* представлено як новою, так і старою формою: *ѡвѣщавъ же лаванъ, и владѣн(а) ркваста* ОБ 10 зв.; *мниси же чини (два) ничтоже ркваста* ПКП 164; *И придогта к(ъ) немѣ два бѣгове ..., и рѣста емѣ* ПКП 149 зв.

Крім того, зафіксовано декілька форм 3-ї ос. двоїни на *-стѣ*: *Онѣ же (дві жінки) іа слышавше, ... рѣстѣ емѣ* Лим 19; *Онѣ же (дві жінки) распродаше все ..., во иночскїи образ(ъ) оудѣстѣла; и хизинѣ сотворивше ..., златвористѣла в(ъ) нїи* Лим 19 зв.; *Рѣстѣ твои сътвористѣ ма* Тр 755. Таке закінчення з'явилося під впливом форм двоїни іменників жі. р. Зрідка воно вживалося ще у пам'ятках старослов'янської мови [Вайан 1951: 249].

Розглянутий матеріал свідчить про те, що форми двоїни аориста в церковнослов'янській мові аналізованого періоду вживалися не завжди послідовно. Зафіксовані випадки, коли при двох діючих особах використана форма 3-ї ос. мн.: *ї ндоша оба кѣпно, придогта на мѣсто* ОБ 9 (2); *Придоша ко мнѣ оба ... Третьякъ и жена его* ЗаПМ 113; *Шедша же оучника и сътворивша: како же повелѣ нма Ії* ЄвЛ 1644, 70 зв.; *Прп(а)вний же Антвнїи и Оудвїї ... вопрошша Грѣкъ* ПКП 109; *Тогда кѣпно, стѣи же и стѣ(с)тний хвалѣ воздѣша Бѣѣ* ПКП 198 зв.

Зібраний матеріал дозволяє також здійснити спостереження за особливостями значень форм аориста та їхнім зв'язком із значеннями видовими. З цього приводу в історії мовознавства висловлювалися різні думки. Загалом же науковці дотримуються погляду, запропонованого ще в XIX ст. [Потебня 1977: 185 – 186], відповідно до якого форми аориста в давніх слов'янських мовах самі по собі не надавали дієсловам значення доконаного виду, якщо цього значення не мали основи дієслів [Бунина 1959: 128 – 132; Генсьорський, Керницький 1957: 93; Шевелева 1984: 57]. Згодом, у ході розвитку категорії виду, видові значення, очевидно, почали закріплюватися за аористом (значення доконаного виду) та імперфектом (значення недоконаного виду) [Ист. грам. 1982: 191 – 192]. Однак цей процес був зупинений розвитком головної форми минулого часу на основі колишнього перфекта. Такий хід подій підтверджує, на нашу думку, і розглянутий матеріал. Переважна більшість аористних форм у ньому мають значення доконаного виду (див. вище наведені приклади). Часто саме такі форми використовуються при описі багатьох подій, які відбуваються одна за одною: *оудрѣвши же ковчигъ в лѣцѣ, посла рабыню и вѣзла(ъ) и, и ѡвръзши видѣ отроча ..., и пощадї е дщїръ фараона* ОБ 25 зв. (2); *обратїса єдинъ ѡ срацинъ, и оудѣкнѣ главѣ старца, ... и се вnezапѣ велїа птица прилетѣвши восхити срацина, и во(з)несе егв высоко ..., и верже на земля, и падъ оумре срациннїи* ОБ 9 (2); Лим 12; *И се ... повелачїса Нѣо в(ъ)nezапѣ, и снїдѣ дож(а) вели(к), и члако чини развїдошася; и авїе дож(а) прѣста и снїце пакї воїа* ПКП 83 зв. Інколи форми аориста доконаного виду під впливом контексту могли позначати повторювані дії: *азъ николи же ѡ кого что вѣзла(ъ), понїже николи же ищѣлїхъ слоню мою, но Хѣю* ПКП 170.

Можливо, свідченням того, що в кінці XVI – XVII ст. форми аориста сприймалися насамперед як такі, що мають значення доконаного виду, є тлумачення дієслова *бысть* у словниках Л. Зизанія та П. Беринди: *бытъ, сталося, бы(а)* ЗизЛекс 31; *бытъ: былъ, лко сталося* БерЛекс 13.

Разом із тим, певна частина проаналізованих аористних форм мають основи недоконаного виду. В окремих випадках безпрефіксні дієслова такого типу в аористі позначають завершену дію і сприймаються як такі, що мають значення доконаного виду: *Тисаща лѣтѣ прѣ(а) очима твоим(а) Г(с)ди такъ днѣ в(ъ)чрлшнїи, иже мимш иде* ПКП 26; *Въ оутрїе же извозницїи ..., чѣхаша на брегъ хотѣще возити ... древо: и се ни єдинагв же обрѣтоша* ПКП 219 зв. Інколи при аористних формах з основами недоконаного виду в контексті є вказівки на обмеження дії в часі [див. також Генсьорський, Керницький 1957: 93; ГУМ Морф. 1978: 290; Шевелева 1984: 56]: *и крѣша егв (отроча) три м(с)ци* ОБ 25 зв.; *и плакася егв єгуптѣ е(а)мѣка(т) днїи* ТрЦв 3; *въ болѣзни же сей лотѣ семь днїи мучисъ* ЗаПМ 53; *Братїа же искаша егв два днїи* ПКП 250. Однак у більшості випадків ці вказівки відсутні: *И припа(а) на выи вїнїмина ... плакася о не(м). и вїнїмнїа плакася обыи(м) выи егв. и цѣлова вси братїи*

своѣ. и плакаша о нѣхъ ОБ 22 (2); и видѣвши его, молиша: ... да бы прише(л) ѿ прѣдѣль нѣхъ ЄвКП 1697 25 зв.; прѣймѣмъ въ оумѣ ... єгѡ житїѣ, воспоминающе, какѡ бѣахъ съ мѣромъ ПКП 25 зв.; Оудисїѣ дѣрѣ Бѣжїѣ имѣ совершенный ПКП 41 зв. Такі форми аориста позначають минулу дію без додаткових відтінків. В окремих випадках ці утворення виступають поряд із формами імперфекта: И прѣйдоша на гѣмно агладово ..., и плакаша тамо по немъ(ѣ) плачѣмъ великимъ зѣло, и плакахѹ по ѡци єго з дїѣи ОБ 24 зв. (2).

Зрідка значення недоконого виду мають аористні форми префіксальних дієслів: Иѡ мѣтѡмъ и погѡмъ изгѡна прѣлѣтнѣмъ рѣдѣ сїѣ ПКП 13; Сїѣ исповѣда брѣтїи самѣ чѡѣ отрокѣ ПКП 61; не съ вѣромъ прѣходїхѣ къ Прѣ(д)бнымъ ѡцимъ ПКП 162.

Таким чином, розглянутий матеріал дає підстави зробити наступні висновки.

1. Аорист у церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. був активно використовуваною дієслівною формою.

2. Аористні форми цього часу загалом зберегли ті особливості у побудові, які були характерні для них ще у старослов'янській мові. Разом із тим, тут можемо спостерігати деякі відмінності (-ть поряд із -тъ в 3-й ос. одн.; -ша, а не -ша в 3-й ос. мн.), які, очевидно, з'явилися в результаті впливу розмовного мовлення. Цей вплив проявляється також, на нашу думку, і в непослідовності вживання форм двоїни.

3. У переважній більшості випадків форми аориста в розглянутому матеріалі характеризуються значенням доконого виду. Однак зрідка трапляються форми, які, очевидно, зберегли давнє аористне значення, вони називають минулі дії без указівки на завершеність.

Література

Бунина 1959: Бунина, М.К. Система времен старославянского глагола [Текст] / М.К. Бунина. – М.: АН СССР, 1959. – 160 с.

Вайан 1952: Вайан, А. Руководство по старославянскому языку [Текст] / А. Вайан. – М.: Издательство иностр. литературы, 1952. – 446 с.

Генсьорський, Керницький 1957: Генсьорський, А.І., Керницький, І.М. Спостереження над формами аориста і імперфекта в староруських і староукраїнських пам'ятках [Текст] / А.І. Генсьорський, І.М. Керницький // Дослідження з мови та літератури. – Т. IV – К.: АН УРСР, 1957. – С. 92 – 101.

Ист. грам. 1962: Историческая грамматика русского языка. Морфология. Глагол. [Текст] / Р.И. Аванесов, В.В. Иванов (ред.). – М.: Наука, 1982. – 436 с.

ГУМ Мофология 1978: История української мови. Морфология. [Текст] / В.В. Німчук (відп. ред.) – К.: Наукова думка, 1978. – 539 с.

Лиса 1982: Лиса, Г.І. Категорія двоїни в “Граматичі” М.Смотрицького [Текст] / Г.І. Лиса // Східнослов'янські граматичі XVI – XVII ст. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 132 – 135.

Лопушанская 1985: Лопушанская, С.П. Элемент -тъ (ть) в формах прошедшего времени древнерусского глагола [Текст] / С.П. Лопушанская // Восточные славяне. Языки, история, культура. – М.: Наука, 1985. – С. 135 – 142.

Німчук 1985: Німчук, В.В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. [Текст] / В.В. Німчук – К.: Наукова думка, 1985. – 223 с.

Потебня 1977: Потебня, А.А. Из записок по русской грамматике. [Текст] / А.А. Потебня – Т. IV. – Вып. II – Глагол – М.: Просвещение, 1977. – 406 с.

Русанівський 1985: Русанівський, В.М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. [Текст] / В.М. Русанівський – К.: Наукова думка, 1985. – 231 с.

Толстой 1988: История и структура славянских литературных языков. [Текст] / Н.И. Толстой – М.: Наука, 1988. – 239 с.

Шевелева 1984: Шевелева, М. Н. Функционирование временных форм в русской житийной и повествовательной литературе XV в. (формы прошедшего времени). [Текст] / М. Н. Шевелева // Вестник Московского ун-та. Серия 9. Филология. – 1984. – № 5. – С. 55 – 65.

Шимко 2007: Шимко, О.В. Вплив церковнослов'янської мови української редакції на московську книжно-писемну традицію [Текст] / О.В. Шимко // Мовознавство. – 2007. – № 2. – С. 26-36.

Список умовних скорочень назв використаних джерел

БерЛекс – Лексикон словеноросийский Памви Беринди. – Надрук. з вид. 1627 р. фотомехан. спос. (Підгот. тексту і вступ. стаття В.В. Німчука. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961).

ЗаПМ – Собственноручныя записки Петра Могилы // Архивъ Юго-Западной России, издаваемый комиссією для разбора древнихъ актовъ. – Часть I, томъ VII. – Киевъ, 1887. – С. 49 – 180.

ЗизГр – Зизаній Л. Граматика словенска. – Вільно, 1596. – 180 с. (Факс. перевид. К.: Наукова думка, 1980, підгот. В.В. Німчука).

ЗизЛекс – «Лексис» Лаврентія Зизанія. «Синоніма славеноросская» (Підгот. текстів пам'яток і вступ. статті В.В. Німчука. – К.: Наукова думка, 1964).

ЄвЛ 1644 – Євангеліон сирѣчь: Блговѣстїє Бг҃дѣновинныхъ євангелїєчъ. – Львів, 1644 (друкарня братства). – [12], 412 арк. (стародрук).

ЄвКП 1697 – Євангелїи или Блговѣствованїє. – Київ, 1697 (друкарня лаври). – 438 арк. (стародрук)

Лим – Лімонарь. Сирѣчь, цвѣтчикъ. – Київ, 1628 (друкарня Соболя). – 183 арк. (стародрук).

ОБ – Биелїа сирѣчь книги вѣчѣлаго и новаго заветѣа. – Острог, 1581. – 628 арк. (стародрук).

ПКП – Патерїкъ или штечникъ печерскїй. – Київ, 1661 (друкарня лаври). – 314 арк. (стародрук).

СмГр – Смотрицький М. Грамматїки славнїкїа правнїноє Сунтагма ... Єв'є, 1619 (тип. Віленського братства). – 492 с. (Факс. перевид. К.: Наукова думка, 1979, підгот. В.В. Німчука).

Тр – Євхологїон лебо молитвоглов, или триеникъ. – Київ, 1646 (друкарня лаври). Ч. 1 – 860 с. (стародрук).

ТрЦв – Трїодон сїєсть Трїєсїєцъ свѣтой великой Пѣтїдєсѣтїниці. – Київ, 1631 (друкарня лаври). – [22], 828 с. (стародрук).

В статье на материале старопечатных изданий рассмотрены особенности образования и значения форм аориста в церковнославянском языке украинской редакции конца XVI – XVII ст.

Ключевые слова: украинская редакция церковнославянского языка, формы прошедшего времени, аорист.

The peculiarities of formation and meaning of aorist forms in the ukrainian edition of the Church Slavonic language as of XVI-XVII c.c. are observed in the article on the ground of black-letter publications.

Keywords: ukrainian edition of the Church Slavonic language, past tense forms, aorist.

Надійшла до редакції 18 січня 2010 року.

Елена Купченко

ББК Ш81.2Р
УДК 811.163

СЕМАНТИЧЕСКАЯ МНОГОПЛАНОВОСТЬ ЛЕКСЕМЫ **ОУМЪ** В АГИОГРАФИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ДРЕВНЕРУССКОГО ПЕРЕВОДА «ЖИТИЯ АНДРЕЯ ЮРОДИВОГО»)

*У статті проаналізовано семантичний потенціал лексеми **оумъ** у давньоруському тексті «Житія Андрія Юродивого», визначено провідну роль категорії розуму для агіографічної літератури. Антропологічний підхід до слова дозволяє провести реконструкцію мовної свідомості середньовічного книжника, система ідеалів та цінностей якого виявляє себе на всіх мовних рівнях.*

Ключові слова: семантика, значення, розум, агіографія.

Постановка проблеми. Проблема отражения мыслительной деятельности человека в языке связана с антропоцентрическим переворотом в лингвистике. Как утверждает А. Я. Гуревич, язык является ключом к познанию «многослойного мыслительного универсума» [Гуревич 1984: 50]. Е. В. Маслий считает язык необходимым условием порождения и развития культуры и, одновременно, средством ее формирования и существования [Маслий 2007: 354].

Средневековая культура, как и современная, развивалась в языковой оболочке. Т. И. Вендина полагает, что опора на языковые средства в анализе смысловых категорий позволит исследователю избежать субъективности в оценке культурных фактов и духовных ценностей средневековья [Вендина 2002: 6]. Для нашего исследования интерес представляет мироощущение древнерусского книжника, выраженное в категории разума.

В святоотеческой литературе традиционно развивалось учение о «стройном разуме» как духовно-нравственном состоянии человека, в котором достигается гармония между верой и логическим началом. Показательным в этом отношении является агиографический жанр (жития святых), сформировавшийся в Византии в середине IV в. и развивавшийся под влиянием евангельских рассказов, древнееврейского фольклора, эллинистического приключенческого романа, церковных поучений и античной биографии [Лоевская 2003: 122]. С принятием христианства каноны византийской литературы закрепились в Древней Руси.

Для изучения агиографического текста анализ категории разума приобретает особенное значение, поскольку выражает мировоззрение святого, а для юродивого – даже тип святости. В христианском дискурсе X

© Купченко О.А., 2010